

“ER SHORA” DÁSTANÍNÍN FONETIKALÍQ ÓZGESHELIGI

Uzaqbaeva Salima Muratbaevna

Erkin izleniwshi

Tayanış sózler: “Er Shora” dástanı, fonetika, fonetikalıq ózgeshelik, ses qubılısları, xalıq awızeki dóretiwshiligi, kórkem til, tıltanıw.

Annotaciya: Bul maqalada “Er Shora” dástanınıń fonetikalıq ózgeshelikleri tallanadı. Shıǵarmada ushırasatuǵın ses qubılısları, fonetikalıq ózgerisler, govorga tán aytıw birlikleri hám áyemgi til elementleriniń qollanıluwı ilimiy jaqtan sáwlelendiriledi. Dástan tekstindegi dawıslı hám dawıssız seslerdiń ózine tánligi, alliteraciya hám assonans sıyaqlı kórkem-fonetikalıq qurallardıń qollanıluwı mısallar tiykarında tallanadı. Sonday-aq, fonetikalıq birliklerdiń shıǵarmanıń kórkemligi hám xalıq awızeki dóretiwshiligindegi áhmietin arttırıwdaǵı ornı kórsetip beriledi.

Qaraqalpaq xalıq eposlarında fonetikalıq ózgeshelikler tildiń názik hám ózine tán táreplerin sáwlelendiredi. “Er Shora” dástanında fonetikalıq qubılıslar tek ǵana tildiń fonetikalıq quramın emes, al onıń kórkemlik hám estetikalıq bahasın arttırıwda áhmietli rol atqaradı. Bul maqalada “Er Shora” dástanındaǵı fonetikalıq ózgeshelikler, sonıń ishinde, sesler, aksent, ritmler hám qaytalawlar, sonday-aq, fonetikalıq processler tallanadı. Fonetikalıq analiz tildiń ses sistemasın úyrenedi. Seslerdiń qalay payda bolıwı, olardıń bir-biri menen qalay baylanısta bolıwı hám bul seslerdiń máni hám bildiriwdegi rolin analizleydi. Fonetikalıq analizdiń tiykarǵı bólimleri tómendegilerdi óz ishine aladı:

- Ses birikpeleri hám olardıń sisteması.
- Sillabik dúzilis hám pát.
- Ritmler, tákirarlar hám basqa fonetikalıq procesler.

Jámiiyette eń zárúrli hám oǵada áhmietli xizmetti – adamlar ortasında qarım-qatnas jasaw quralı wazıypasın atqaratuǵın til seslerden quraladı. Tildiń ómir súriwi, jasawı sesler arqalı bolatuǵınlıǵı, oylawımızdıń tikkeley shınlıqqa aylanıwı til arqalı, til sesleri arqalı iske asatuǵınlıǵı ilimpazlar tárepinen tolıq dálillengen edi. Tildiń usı seslik tárepi hám seslerge baylanıslı bolǵan túrli qubılıslar til biliminiń fonetika tarawında izertlenedi. Tildegi seslerdiń jasalıwın hám esitiliwın, seslerdiń qurılısın, túrli seslik nızamlardı (singarmonizm, seslerdiń almasıwı, qısqarıwı, túsip qalıwı hám t.b.), tildiń buwın qurılısın, pát normasın, intonaciyasın fonetika ilimi izertleydi. Sonday-aq, sózlerdiń durıs aytılıwı hám jazılıw qádeleri de fonetikaǵa baylanıslı máseleler bolıp esaplanadı. Tildegi barlıq sesler tutas bir sistemanı quraydı. Bul sestıń tutas til sistemasına kiretuǵınlıǵı onıń tildegi basqa seslerge qatnasında, qarama-qarsı qoyılıwında ózara salıstırılıwında anıq kórinedi. Tildiń fonemalıq qurılısın anıqlaw, qansha dawıslı hám dawıssızlardıń óz aldına dara fonema xizmetinde jumsalatuǵınlıǵın, olardıń sóz mánisin hám formasın ayırıwǵa qatnasın anıqlaw ayrıqsha áhmietke iye boladı. Sózde geypara jaǵdaylardıń sebebinen ayırım seslerdiń túsip qalıw yamasa almasıw qubılıslarushırasadı. Sonday-aq, qońsılas seslerdiń, buwınlardıń ózara tásirine baylanıslı, pátke hám taǵı basqa fonetikalıq jaǵdaylarǵa baylanıslı sesler belgili dárejede ózgerislerge ushırap, bir-birine úylesip keledi. Mine, bunday qubılıslardıń barlıǵı fonetikanıń birden-bir tiykarǵı izertlew obyektı bolıp tabıladı.

Fonetika tildegi seslerdi hám seslerge baylanıslı bolǵan barlıq qubılıslardı hár tárepleme tolıq izertleydi. Seslerdiń sóylew aǵzaları tárepinen jasalıwı, olardı akustikalıq sıpatlaması, seslerdiń hár qıylı tariyxıy dáwirlerde ózgerisler menen rawajlanıp keliwi, házirgi tildegi jaǵdayı, bir túrler hám hár qıylı topardaǵı tillerdiń seslik jaqtan jaqın-alıslıǵı sıyaqlı bir-birine baylanıslı bolǵan, sonıń

menen birge hár qaysısın óz aldına alıp, tereń izertlewdi talap etetuǵın bul máseleler fonetikanıń hár túrli tarawlarında sóz etiledi.

“Sózime qulaq sal, áy er!” (16-bet).

Analiz: pát seslerdiń ayrıqsha áhmiyetin asırıp, qaharmannıń jedelligin hám ishki jaǵdayın kórsetedi. Akcent penen bólingen sózler dástanınıń dramalıq fazasın kúsheytedi.

Ritm hám tákirarlaw.

“Jer menen bórtip, sıyqılawǵa toqtadım”. (22-bet)

Analiz: Ritmlerdiń qollanıwı qaharmannıń ishki güresin hám sırtqı ortalıqqa qarsı güresin sáwlelendiredi. Ritmliler muzıkalıq dúzilisti jaratıp, qaharmanlardıń ruwxıy dúnyasın oqıwǵa járdem beredi.

Sillabik dúzilis hám ses birikpeleri

“Qarsıma ataka keldi”. (25-bet).

Analiz: Sillabikalıq dúzilistiń anıq hám ápiwayı bolıwı dástanınıń muzıkalıq xarakterin ósedı. Bunda seslerdiń úylesimliliǵı hám sózlerdiń óz ara sáykesligi ritm hám ırǵaqtıń anıq qalıplesiwine járdem beredi.

Fonetikalıq procesler.

“Kúshlew júndi talay, barıp keldi”. (30-bet).

Analiz: Fonetikalıq processlerdiń bir-birine únles tárizde sáykes keliwi dástanınıń awızeki bayanlanıwın kúsheytedi. Jańa qalıplesiwler dástanınıń estetikalıq áhmietin arttıradı.

Qaharman obrazın jaratıwda fonetikalıq qurallar

“Ózgerip ketti, qızarmay dúrdı”. (33-bet).

Analiz: Fonetikalıq qurallar qaharmanlardıń jaǵdayların bildiriwde hám olardıń jeke psixologiyasın kórsetiwde úlken rol atqaradı.

Xalıq ruwxın bildiriwde fonetikalıq qurallar.

“Berip alıp, jurıtqa qayttım”. (36-bet).

Analiz: Xalıqtıń mawasasız güresi, turmıslıq mıtájlikleri hám olardıń urıstaǵı qatnası fonetikalıq qurallar arqalı jáne de kúsheyedi.

Juwmaqlap aytqanda “Er Shora” dástanınıń fonetikalıq ózgeshelikleri, seslerdiń tákirarlanıwı, rimlikler, pát hám sillabikalıq qurılıs arqalı dástanınıń muzıkalıq, ırǵaqlı qurılısı támiyinlenedi. Fonetikalıq qurallar dástanınıń kórkem mazmunın bayıtadı, qaharmanlardıń ruwxıy dúnyasın jáne de anıǵıraq sáwlelendiredi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Абдиназимов Ш.Н. Қарақалпақ тили тарийхы. Нөкис, 2002.
2. Баскаков Н.А. каракалпакский язык. Фонетика и морфология. Часть II; Части реч и словообразование. М., 1952.
3. Дәўлетов А. Ҳазирги қарақалпақ тили. Фонетика. нөкис, 1994.
4. Кеңесбаев. М., Мусабаев Ғ. Ҳазирги қарақалпақ тили. (Лексика, фонетика). Алматы, 1962.